

REIVINDICACIONS FEMENINES A LES ASSIGNATURES DE CLÀSSIQUES

IGNASI VIDIELLA PUÑET

Universitat de Barcelona

ividiella@hotmail.es

ORCID: 0000-0003-3728-0571

RESUM

Els darrers dos segles, la societat ha anat prenent consciència, lentament, de les desigualtats a les quals ha estat sotmesa la dona de manera sistemàtica i ha intentat posar-hi solució des de tots els àmbits possibles. Una manera d'ajudar a la causa, segons el consens, és la formació de referents femenins que permetin a qualsevol dona d'aspirar a ser el que desitgi. En aquest sentit, creiem que les assignatures de clàssiques poden aportar exemples que facin visible el paper femení, sense maquillar-lo però tampoc sense negar-lo. Així, emmarcant-nos en la legislació actual de l'educació secundària, volem proposar un seguit d'activitats que permetin als alumnes de les assignatures de clàssiques de reconèixer alguns personatges femenins rellevants que van escriure en les llengües grega o llatina, com ara Safo, Sulpícia, Teano, Hipàtia d'Alexandria o Hildegarda de Bingen.

PARAULES CLAU: Gènere, Desigualtat, Cultura Clàssica, Llatí, Grec.

RESTORING WOMEN IN CLASSICAL SUBJECTS

ABSTRACT

In the last two centuries, society has slowly become aware of women's inequality and has tried to offer solutions from all perspectives. According to the general consensus, a helpful attempt is to teach female referents who should allow women to be whoever they want to be. In this sense, I think that Classical subjects can give examples to make visible the female role, neither prettying it up nor denying it. Therefore, this paper aims to suggest some activities, following the current Catalan Education Law, which allow students enrolled in Classical subjects to get to know relevant female figures who wrote in the Latin or Greek languages, such as Sappho, Sulpicia, Theano, Hypatia of Alexandria or Hildegard of Bingen.

KEYWORDS: Genre, Inequality, Classical Culture, Latin, Greek.

L'any 1977, l'Assemblea General de les Nacions Unides va convidar els estats membres, mitjançant la resolució 32/142, a proclamar el Dia de les Nacions Unides per a la Dona i la Pau Internacional.¹ Això va succeir cinc anys després que aquesta mateixa organització, amb l'ànim d'esdevenir garant dels drets i les llibertats de la societat del món contemporani, establís, amb la resolució 3010,

¹ A/RES/32/142 de l'Assemblea General, de 16 de desembre de 1977: *Participación de la mujer en el fortalecimiento de la paz y la seguridad internacionales y en la lucha contra el colonialismo, el racismo, la discriminación racial, la agresión y la ocupación extranjeras, y todas las formas de dominación extranjera*. Disponible a: <<https://undocs.org/es/A/RES/32/142>> [consulta: 4 març 2020].

el 1975 com a Any Internacional de la Dona,² durant el qual celebrà el Dia Internacional de les Dones el 8 de març. Vint anys més tard, el setembre del 1995, a la IV Conferència sobre la Dona, s'aprovà a la capital xinesa la Plataforma d'Acció de Beijing (PAdB), que fixà dotze ítems a combatre, com ara la feminització de la pobresa, la desigualtat en el poder i la presa de decisions o bé, evidentment, la violència contra la dona, en un conjunt de trenta-vuit declaracions (ONU 1995: 9-16). Aquesta quarta conferència va ser un èxit aclaparador d'assistència i de resolucions, aplicades posteriorment de manera força irregular, i va ser signada per 189 governs.

Aquelles llavors, que es remunten a les reivindicacions sufragistes i a les diferents onades feministes –sobretot la segona onada, que hom sol datar a partir dels anys seixanta del segle passat–,³ i les propostes de la Plataforma d'Acció de Beijing van germinar, en una de les seves múltiples florescències, en la resolució 70/212 de 2015 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, en la qual es va decidir de proclamar l'11 de febrer com a Dia Internacional de la Dona i la Nena en la Ciència.⁴ Aquesta resolució, que en recordava una de similar dos anys més antiga,⁵ convida tots els estats membres a adoptar aquest dia i participar-hi activament per tal de promoure la total i igual participació de dones i noies a l'educació, llur preparació, contractació i presa de decisions en els processos científics, eliminar-ne la discriminació en els camps educatius i contractuals, entre altres accions.

Aquests acords, tal vegada artífexs primers de la conscienciació que hi ha actualment respecte a la desigualtat de gènere i causants de manifestacions massives com les dels dos darrers 8 de març, són en aquest treball el context d'allò que ens interessa realment: tractar, a les aules de secundària, la figura de la dona en l'àmbit de les assignatures de Llatí, de Grec o de Cultura Clàssica. Creiem que aquestes dues dates, l'11 de febrer i el 8 de març, malgrat que no són exclusives, són les ocasions més propícies per parlar del paper de les dones a l'Antiguitat, analitzar quin rol jugaven en la societat i posar llum sobre determinats noms que han anat desapareixent de la memòria col·lectiva; són dates que conviden a proposar exercicis per reprendre la consciència sobre el paper femení i que es poden desenvolupar al llarg de tot el curs amb diferents activitats. És, però, al nostre parer, escaient de fer-ho de manera que cobrin un significat especial.

² A/RES/3010(XXVII) de l'Assemblea General, de 18 de desembre de 1972: *Año Internacional de la Mujer*. Disponible a: <[https://undocs.org/es/A/RES/3010\(XXVII\)](https://undocs.org/es/A/RES/3010(XXVII))> [consulta: 4 març 2020].

³ Freedman 2002: 6; cf. Roth 2004: 37.

⁴ A/RES/70/212 de l'Assemblea General, de 22 de desembre de 2015: *Día Internacional de la Mujer y la Niña en la Ciencia*. Disponible a: <<https://undocs.org/es/A/RES/70/212>> [consulta: 4 març 2020].

⁵ A/RES/68/220 de l'Assemblea General, de 20 de desembre de 2013: *Ciencia, tecnología e innovación para el desarrollo*. Disponible a: <<https://undocs.org/es/A/RES/68/220>> [consulta: 4 març 2020].

En l'actualitat, la coneguda com a Llei Catalana d'Educació, en el seu article 52.2,⁶ cerca que els alumnes assoleixin el coneixement de les característiques històriques i lingüístiques del país i d'altres pobles, així com la capacitat d'exercir la ciutadania. Per tal de desenvolupar els objectius d'aquesta llei, el Decret 187/2015, en el desenvolupament curricular, contempla les assignatures de Cultura Clàssica i Llatí com a matèries optatives d'oferta obligatòria per al segon cicle de l'Educació Secundària Obligatòria i les agrupa en àmbits (art. 7.1), motiu pel qual es distribueix la Cultura Clàssica com a assignatura de l'àmbit social i el Llatí com a matèria lingüística. Això no obstant, en la introducció al currículum de cadascuna d'aquestes assignatures, es posa en relleu la interdisciplinarietat d'ambdues matèries i els punts en comú pel que fa als àmbits lingüístic, social i artístic.⁷

En la primera, la Cultura Clàssica, els objectius curriculars i els seus continguts indiquen la necessitat de tractar la vida quotidiana en les societats grega i romana, així com la caracterització de valors, disposicions i costums en la nostra societat, la qual cosa ens permet d'encabir-hi activitats relacionades amb el paper de les dones. En el currículum de Llatí, d'altra banda, es contempla com a contingut de l'àmbit social el coneixement de la vida quotidiana a Roma, així com l'herència cultural romana en la societat occidental. Cal afegir, a més, que el Pla per a la igualtat de gènere en el sistema educatiu emfasitza la idea de la transversalitat en l'ensenyament de la promoció de la perspectiva de gènere i la seva igualtat d'oportunitats, així com de participació i coresponsabilitat (Generalitat de Catalunya 2015: 10-11). Aquest pla, doncs, convida a tractar la figura femenina des de tots els àmbits possibles per tal d'assolir la plena igualtat de drets.

Si volem, doncs, treballar aquestes dues dates internacionals en les assignatures de la ESO amb diferents activitats –que no són res més que una petita mostra de les moltes possibles i només s'afegeixen a idees que ja es duen a terme en diversos centres del país–, la fase prèvia a aquestes diades ens ha de servir per mostrar quina és la condició de les dones al món antic i la diferència que hi ha entre el seu paper a Grècia i a Roma. També caldrà mostrar que només se sap el nom d'algunes dones, bo i remarcant que solament coneixem una minsa part de la totalitat. Aquesta fase prèvia ens ha de permetre d'encetar una reflexió sobre els motius pels quals noms com els de Teano, Aglaonice, Hortènsia, Sulpícia o Hipàtia no han tingut més pes en la tradició. Ha de facilitar que els alumnes reflexionin sobre quins avatars han provocat que aquesta sigui la situació del paper de les dones i quines en són les raons (la qual cosa ens permet d'enllaçar les nostres assignatures amb la d'Ètica, per exemple),

⁶ Llei 12/2009, de 10 de juliol, d'Educació. Disponible a: <<https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/l/2009/07/10/12>> [consulta: 4 març 2020].

⁷ Decret 187/2015, de 25 d'agost, d'ordenació dels ensenyaments de l'educació secundària obligatòria. Disponible a: <<https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/d/2015/08/25/187>> [consulta: 4 març 2020].

per tal de progressar fins a explicar-los que, malgrat el desconeixement general, hi hagué dones escriptores, científiques i matemàtiques, com també dones oradores. En definitiva, que hi hagué dones.

És precís indicar i emfasitzar que tenim els testimonis que tenim, que són minsos, i que el pes dels treballs que es puguin fer sobre aquesta temàtica depèn en bona mesura de les notícies d'altres autors (masculins, com Eusebi de Cesarea, Plutarc o Elià), que ens transmeten noms, dades i altres informacions d'una rellevància més o menys acusada i de manera, sovint, poc objectiva. De fet, tal com recull Capellà (2004: 14), el que sabem és que la vida de la dona grega, durant un llarg període de temps (fins al segle III aC, pel cap baix), va dividir-se, a grans trets i en general, en dues fases prou definides: la vida anterior i la posterior al matrimoni. En altres períodes, però, i a partir d'època hel·lenística, tingueren un accés més ampli a la formació (Capellà 2004: 15), com va passar també a Roma (González 2018: 301; Teschendorff 2005), la qual cosa comportaria crítiques d'alguns autors, com ara Juvenal (6).

En l'assignatura de Cultura Clàssica, les sessions que envolten aquestes dates internacionals –que, com diem, ens serveixen de teló de fons– ens poden servir per analitzar quins rols es reservaven a la dona en la societat grega i romana i veure quins drets tenien davant de les seves respectives societats. Hom pot programar aquest tema de manera unitària i tractar *Les dones a l'Antiguitat*, o bé tractar el seu paper en cadascuna de les societats per separat, en el marc de l'estudi de la cultura corresponent,⁸ de tal manera que s'enquadri en l'anàlisi de la vida quotidiana del contingut previst per a l'assignatura. Aquesta programació, com sempre, depèn del grup, de com s'hagin repartit les hores de l'assignatura, de si és una assignatura anual o trimestral, etc.

Sempre és bo de començar, aquest i qualsevol altre tema, demanant-los què en saben per tal de fer-los prendre consciència (també el docent) de quina és la situació de la qual parteixen, si en saben res, poc o molt. En el millor dels casos, coneixeran el més elemental, com ara que les dones no tenien tants drets com els homes i que la seva participació en la societat era menor. A partir d'aquí cal, al nostre parer, demanar-los per què creuen que és així i si coneixen algun cas que se surti d'aquesta linealitat o bé noms de dones de l'Antiguitat. En alguns casos en els quals hem dut a terme aquesta activitat, han sortit els noms de Cleòpatra VII, que és reconegut encara, i d'Hipàtia d'Alexandria, que es va popularitzar fa deu anys gràcies al cinema.

Un cop feta aquesta primera activació de coneixements, podem aprofundir en la matèria des de diferents punts de vista. Caldrà donar un marc general de cada període tractat, que se'ls pot facilitar mitjançant fotocòpies, de confecció pròpia atesa la manca d'informació sobre el tema als llibres de text actuals, a

⁸ Cantudo (2000) proposa una unitat didàctica, titulada *La mujer en la antigüedad clásica*, en la qual el tema està tractat de manera unitària però dividit en dos blocs consecutius: així, dedica unes tres setmanes a la posició de les dones a Grècia i el mateix temps per a les dones a Roma.

partir de monografies com les de Guillén (1977), Domínguez (2010) o la introducció de M. González a la seva traducció de l'obra de Wolf (2011: 14-16). Serà aquí, en aquest moment previ, que es podrà llegir el poema de Semòrides (*fr.* 7 West) per veure la concepció de l'autor sobre les dones i a què es deu; a més, ens pot donar peu a comparar-lo amb el text de Plutarc (*Mul. uirt.* 242e-263c), o a analitzar quins drets tingueren aquestes durant la República romana i a explicar-los que la dona no era un ens tan radicalment invisible com ha perdurat en la memòria, influïda en part per una tradició judeocristiana aclaparadora fins fa no gaire.

Un cop fet aquest reconeixement previ del paper de les dones en l'Antiguitat, és moment que els alumnes participin activament en la recerca i en la confecció de presentacions que caldrà que defensin. A partir d'un llistat de noms, i distribuïts en grups de no més de tres persones, mixtos, l'alumnat haurà de cercar informació sobre diferents dones en l'Antiguitat a partir del material que els docents els facilitem i després de demanar que responguin a unes qüestions que no permetin de reproduir de manera exacta allò que se'ls ha facilitat. Així, per exemple, se'ls pot donar diverses traduccions d'autors que recullin notícies de personatges a partir dels quals puguin fer la recerca.⁹

A partir d'aquests noms, han de posar en pràctica l'expressió escrita i explicar alguns temes com ara quin és el seu paper en la història, a quin àmbit es van dedicar (oratòria, ciència...) i si saben cercar testimonis que en reivindiquin la tradició. Aquest darrer punt és important, perquè els pot fer entendre que, malgrat el seu desconeixement, la seva pervivència és palpable: poden trobar que Hipàtia ha donat nom a un cràter lunar,¹⁰ i que tant aquesta com Cornèlia, per exemple, han perviscut a l'obra de Judy Chicago *The Dinner Party*, actualment al Museu de Brooklyn.¹¹ Els objectius de l'activitat, doncs, són reconèixer el paper de la dona en l'Antiguitat, identificar uns noms determinats de personatges rellevants i cercar-ne, si escau, la seva tradició posterior.

En aquest mateix sentit de la recerca, l'activitat es pot cloure amb el visionat d'imatges de ceràmica on es representi la vida quotidiana que caldrà que interpretin,¹² de manera que puguin observar una mostra directa del llegat grec, o bé alguns dels frescos o escultures romans que representen personatges femenins, com ara els frescos de la Vil·la dels Misteris de Pompeia,¹³ per tal de poder analitzar el paper quotidià femení il·lustrat amb diversos passatges

⁹ Per exemple les notícies de Cornèlia Escipiona la Menor (Cic. *Brut.* 211; Quint. *inst.* 1.1.6), d'Hortènsia (App. *BC* 4.32-34), d'Aglaònice (Plu. *Def. orac.* 417a), d'Hipàtia (AP 9.400) o de Semprònia (Sall. *Catil.* 47). Evidentment, Safo i la seva producció literària i la tradició clàssica que ha llegat poden ocupar una sessió sencera.

¹⁰ Andersson i Whitaker 1982: 41.

¹¹ Brooklyn Museum, núm. inv. 2002.10.

¹² Pot ser el cas del lècitos 56.11.1 del *Metropolitan Museum of Art*, que representa un seguici nupcial, o del 31.11.10, on apareixen diferents figures femenines preparant un teixit.

¹³ Una bona font és el projecte *Diotíma* (Witzke 2019).

literaris i les diferents explicacions sobre el tema, per tal que serveixin d'exemple visible, comprensible i real per als alumnes.

Relacionat amb aquestes activitats, i cercant els mateixos objectius de recerca, capacitat de síntesi i posterior exposició d'allò que s'ha treballat, hi ha l'exercici d'analitzar el personatge femení mític i quin paper se li ha reservat.¹⁴ Per tal de fer-los-ho atractiu, i aprofitant aquell interès tan propi de l'edat pels enunciats sensacionalistes, se'ls pot repartir un seguit de frases, en haver presentat l'activitat i haver-ne marcat els objectius mínims, que els obligui a investigar. Aquesta activitat és recomanable de fer en parelles per tal que els alumnes es facin de suport i reforç mutu, com l'anterior. És un exercici que es pot dur a terme perfectament en dues sessions, per tal de dedicar-ne una tercera a l'exposició de la recerca feta per part dels grups.

Els titulars, seguint-ne uns que vam fer servir fa un temps, són com els que segueixen: "Enamorada d'un heroi, fou abandonada en una illa i rescatada per Dionís"; "Reina que es tallà un pit per poder disparar l'arc"; "Dona que, despitada, matà els fills"; "La seva violació va fer caure una monarquia". Només la lectura en veu alta dels titulars ja els crida l'atenció, atesa la cruesa d'algun. Hem de dir que hi va haver un titular absolutament reivindicatiu ("Fou la principal responsable de la cacera d'un senglar monstruós") que no va tenir cap èxit i que vam haver d'emprar per al modelatge necessari d'allò que s'esperava que fessin.

Malgrat que aquesta activitat la vam centrar en personatges mítics, ofereix un ventall molt ampli de possibilitats amb diferents figures, la generalitat del coneixement dels quals podem augmentar o fer decreïxer: des de Carmenta, creadora de les lletres llatines segons Higí (*fab.* 277), fins a Egèria, peregrina i escriptora; des d'Aspàsia, de fama absolutament devastada a l'ombra de Pèracles, fins a Diotima, Júlia Donna o Hipàrquia.¹⁵ Aquesta activitat es pot repetir en diferents assignatures en anys consecutius posant, cada vegada, noms generalment menys coneguts, per tal de passar de Lucrecia o Hipàtia a Cleobulina o Cerèlia. Així, els alumnes que segueixen l'itinerari de clàssiques poden veure com la proposta es torna a dur a l'aula però varien els noms i el nivell d'exigència.

L'objectiu d'aquesta activitat és que, un cop repartides les frases titulars, els alumnes hagin d'omplir una fitxa amb uns ítems simples: primer de tot cal saber de quin personatge tracta l'enunciat. A partir d'aquí, caldrà fer un breu resum d'algun mite relacionat amb aquesta figura femenina, cercar alguna obra d'art que la representi i esmentar algun autor clàssic que en relati un mite, després d'investigar qui és aquest autor. A l'últim, s'haurà de presentar a la resta d'alumnes. Aquests ítems, que abracen bona part dels objectius del currículum de l'assignatura, permeten als alumnes de fer una recerca que els

¹⁴ Una font d'inspiració pot ser Tébar 2005.

¹⁵ Ens pot fer servei aquí el recull de noms del Proyecto Palladium (2008).

acosti al mite, a la figura femenina i a la literatura grecoromana, de manera pautaada i guiada.

Els serveix, igualment, per veure les atrocitats que solien anar vinculades a la figura femenina, en el cas dels personatges mítics que vam triar, relacionats sovint amb la tragèdia, la qual cosa ens ofereix l'oportunitat d'introduir els gèneres dramàtics a l'aula com a introducció a la literatura, de prescripció curricular, i fer-los conèixer el nom dels autors tràgics més rellevants. A més, si les característiques de l'institut ho permeten i n'hi ha l'oportunitat, es pot cercar algun esdeveniment cultural que se celebri en aquell moment, com ara la representació de *Medea*, dirigida per Conejero i Pasqual, que hi va haver al Teatre Lliure de Montjuïc fa pocs anys.

L'assignatura de Llatí de quart de la ESO obre la porta a una visió diferent. Els alumnes ja han estat introduïts en la llengua llatina, i això dona la possibilitat de treballar també la temàtica des del punt de vista lingüístic. Si bé en les activitats de Cultura Clàssica l'enfocament és més transversal i es presenta un panorama general de la dona a l'Antiguitat, a Llatí hom pot treballar les seves particularitats en cadascun dels períodes de la història romana. Aquesta manera de fer ens permet que per grups investiguin i rememorin, en primer lloc, les diferents fases de la història romana, que sovint és el més feixuc per a ells, i, simultàniament, que se centrin en el paper de la dona.

A més, en una o dues sessions dedicades a tractar el paper de les dones, de nou en grup haurien de cercar informació de noms que se'ls facilitin a partir de passatges proporcionats pel docent, en original i traducció.¹⁶ El fet de lliurar-los notícies de dones en aquest format ens permet, per una banda, que hi hagi interacció amb la llengua llatina i que, per exemple, se'ls pugui demanar de reconèixer determinades formes verbals o nominals. D'altra banda, en aquest aprenentatge competencial vigent avui dia, aquesta manera de treballar la informació, a partir del text i les respectives traduccions, activa les tres competències de comprensió lectora; les d'expressió oral, en la defensa que han de fer després d'haver cercat informació i haver-la ordenat (competència digital), etc. Obre, doncs, un ampli ventall de possibilitats quant als àmbits de coneixement.

Així, se'ls reparteixen passatges que parlen de determinades dones romanes, com ara Hortènsia, Cornèlia, Sulpícia, Calpúrnia o, si volem introduir-hi algun personatge mític, la nimfa Egèria o Carmenta, en la llengua original, sigui llatí o grec, i en traducció. És una manera d'aprofitar, també, i fer-los conscients de la relació i del fort vincle cultural entre ambdues llengües. Després de la lectura d'aquestes traduccions, de les explicacions escaients i de tractar els textos llatins a partir de la morfologia i la sintaxi d'algun element que puguin reconèixer, cal que cerquin la informació (a partir d'una base facilitada pel docent o no, depenent del grup classe), la treballin i, després de les

¹⁶ Recollim aquí els personatges femenins de la nota 9.

exposicions orals pertinents, preparin uns pòsters, no només per ajudar-los a organitzar les dades sinó també per fer-ne partícips els companys d'altres assignatures.

El batxillerat, atesa la seva diferent disposició tant metodològica com de continguts,¹⁷ permet un aprofundiment molt més ampli en la matèria. A més, aquesta etapa educativa coincideix amb una època més reivindicativa en els alumnes, la qual cosa, sumada a la temàtica, obre la porta que les sessions dedicades a la dona siguin molt més productives. Com que les assignatures de Grec i de Llatí són fonamentalment lingüístiques, a pesar d'una part cultural indispensable, considerem que la traducció de textos, adaptats o sense adaptar, és una manera molt productiva d'endinsar-se en la matèria. Sigui com sigui, en algun punt de les jornades que hom vulgui dedicar a tractar aquest tema caldrà practicar la traducció i la comprensió de textos, i tant hi fa, al nostre parer, traduir el que ofereix el llibre de text com un passatge que lligui amb la vessant cultural.

Per abordar a les assignatures de Llatí I i II, creiem que una bona opció, sobretot pels volts de l'11 de febrer, és el text d'Hildegarda de Bingen. La seva figura, malgrat que no pertany a l'Antiguitat, ens permet de parlar d'una autora absolutament transversal i polifònica que emprava el llatí, matèria d'estudi de l'assignatura. Les possibilitats que ens brinda un exemple d'aquest tipus són variades: el paper de les dones; els vincles entre dona i ciència; l'oportunitat de recordar el llatí medieval, que solen veure, de manera teòrica i de passada, el primer trimestre del primer curs. Un passatge d'Hildegarda és l'excusa perfecta per parlar d'aquesta etapa de la llengua i de la influència de les llengües vernaculars, així com abordar les especificitats del llatí eclesiàstic, amb una temàtica pròpia i una semàntica particular. I, sobretot, fer-los veure la importància de disposar d'un text escrit per una dona que tracti temes científics i de reconèixer referents que, sovint, els són desconeguts. Presentem l'autora, la seva obra i la seva rellevància, en diferents àmbits com la ciència, la música o la literatura.

Dos textos seus que creiem que poden ser adequats i interessants per als alumnes són la seva explicació sobre la lavanda¹⁸ i sobre la tempesta.¹⁹ Són passatges que cal treballar a classe, ateses les dificultats que poden presentar,

¹⁷ Decret 142/2008, de 15 de juliol, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments del batxillerat. Disponible a: <<https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/d/2008/07/15/142>> [consulta: 4 març 2020].

¹⁸ *Physicae* 28: *De lauandula. Lauandula calida et arida est, quia modicum succi habet, et homini ad comedendam non ualet, sed tamen fortem odorem habet; et qui multos habet pendiculos, si lauanda frequenter odorat, pendiculi in eo morientur. Et odor eius oculos clarificat.* Per al text d'Hildegarda seguim l'edició de Pitra (1882).

¹⁹ *Causae et curae* 1.8: *De tempestate. Cum maior calor et feruor ignis in aethere est, feruor ille repentiam ebullitionem et periculosam inundationem aquarum aliquando educit et emittit in terram, et inde tempestates sunt et nubium diruptio; uelut cum olla ad magnum ignem posita repente ebullit et spumam eicit.*

per bé que són intercanviables, i tant poden valer per als alumnes de Llatí I, cap al tercer trimestre, com de Llatí II. Amb tot, s'hi observen construccions que hauran de menester l'ajuda del docent. No obstant això, la finalitat de treballar d'aquesta manera és posar en pràctica el treball conjunt, aprofundir en personatges femenins que creen referents en l'imaginari col·lectiu i, a l'últim, la reivindicació del paper de la dona.

En paral·lel a Hildegarda, una figura, molt recurrent, que es pot tractar a les assignatures de Grec és la d'Hipàtia d'Alexandria. Si bé no disposem de cap escrit seu, sí que se'n pot parlar a partir de notícies i de contextualitzar el paper de les dones a la Grècia Antiga. Podem portar a l'aula els texts de la *Suda*²⁰ o del *Lèxic* d'Hesiqui,²¹ traduir-los i veure què en diuen, la qual cosa els permet de fer un aprenentatge de recerca, o bé per si sols o bé guiats pel docent. A més, si a aquestes veus s'hi afegeixen les d'altres científiques gregues, com ara Teano²² o Aglaònice l'astrònoma,²³ acabarem de reblar el clau a l'hora d'aprofundir en aquest teixit de referents femenins que volem crear, i que pot ser complementat amb la informació que se n'ofereix en reculls com el de Ménage (2009).

Es poden llegir i traduir textos que en parlen; fer-los investigar sobre qui són i quins temes tractaren; fer-los veure que hi havia activitat científica femenina, que la posteritat l'ha feta invisible, i fer-los pensar en quin n'és el motiu. A més, si bé el grec d'aquestes veus no pot ser traduït pels alumnes de Grec I, llevat que les farcim de notes, sí que poden ser treballades en traducció i deixar que siguin traduïdes a segon de Batxillerat, o bé tractar la matèria amb els dos grups conjuntament, de tal manera que els més grans tradueixin el que han de treballar els més joves.

Una parada obligatòria, a Grec, a nivell literari i no científic, és Safo. La lectura d'algun poema de l'autora, l'explicació del context en què va viure, la particularitat de la seva producció i com ha estat vista i llegida posteriorment

²⁰ Suid. s. u. Ὑπατία: Ὑπατία: ἡ Θέωνος τοῦ γεωμέτρου θυγάτηρ, τοῦ Ἀλεξανδρέως φιλοσόφου, καὶ αὐτὴ φιλόσοφος καὶ πολλοῖς γινώριμος: γυνὴ Ἰσιδώρου τοῦ φιλοσόφου. ἤκμασεν ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀρκαδίου. ἔγραψεν ὑπόμνημα εἰς Διόφαντον, τὸν ἀστρονομικὸν Κανόνα, εἰς τὰ Κωνικὰ Ἀπολλωνίου ὑπόμνημα. αὐτὴ διεσπάσθη παρὰ τῶν Ἀλεξανδρέων, καὶ τὸ σῶμα αὐτῆς ἐνυβρισθὲν καθ' ὅλην τὴν πόλιν διεσπάρη. τοῦτο δὲ πέπονθε διὰ φθόνον καὶ τὴν ὑπερβάλλουσαν σοφίαν, καὶ μάλιστα εἰς τὰ περὶ ἀστρονομίαν. Per al text de la *Suda* seguim la seva edició online (*Suda On Line* 2020).

²¹ Hsch. fr. 7 Müller: Ὑπατία, ἡ Θέωνος θυγάτηρ τοῦ Ἀλεξανδρέως φιλοσόφου, καὶ αὐτὴ φιλόσοφος, διεσπάσθη ὑπὸ Ἀλεξανδρέων, καὶ τὸ σῶμα αὐτῆς ἐνυβρισθὲν καθ' ὅλης τῆς πόλεως διεσπάρη. τοῦτο δὲ πέπονθε διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν σοφίαν, καὶ μάλιστα εἰς τὰ περὶ ἀστρονομίας.

²² Suid. s. u. Θεανώ: Θεανώ, Κρησσα, φιλόσοφος, θυγάτηρ μὲν Πυθώνακτος, γαμετὴ δὲ τοῦ μεγάλου Πυθαγόρου, <ἐξ οὗ ἔσχεν Τηλαύγην καὶ Μνήσαρχον καὶ Μυϊαν καὶ Ἀριγνώτην>. τινὲς δὲ Βρωτίνου ταύτην γενέσθαι γυναικα γράφουσι καὶ τὸ γένος Κροτωνιάτιν. [ἔγραψεν] Ὑπομνήματα φιλόσοφα, καὶ Ἀποφθέγματα, καὶ ποιήματα τι δι' ἐπῶν.

²³ Plu. Def. orac. 417a: ἀλλ' <ἐκείνων> μὲν ἐν [ἐκείνων] γυναιξὶ τὸ πανοῦργον ἔσχεν πίστιν, Ἀγλαονίκης τῆς Ἠγήτορος, ὡς φασιν, ἀστρολογικῆς γυναικός, ἐν ἐκλείψει σελήνης ἀεὶ προσποιουμένης γοητεύειν καὶ καθαιρεῖν αὐτήν. Adaptem el text de Sieveking (1972).

permeten als alumnes de reflexionar sobre els canvis que hi ha hagut, no només en el paper femení al llarg dels temps, sinó la reflexió literària mateixa que provoca la lectura, per exemple del text 16 Page, on no només parla d'Hèlena i la seva fugida a Troia per amor, sinó que canta també l'enyor d'Anactòria. Tot seguint aquesta vessant literària, i en paral·lel a la lectura de Safo, es poden llegir els centons de Falcònia Proba a Llatí i explicar-los la singularitat de l'obra: què són els centons, d'on s'extreuen els versos i com, a partir d'aquells, l'autora narrà el *Gènesi* (que també caldrà explicar què és); o bé llegir els textos de Sulpícia del *Corpus Tibullianum* (3.8-18). Segurament aquestes sessions de lectura són més adequades de fer durant el primer curs i deixar la traducció a segon. Però és evident que això només depèn del grup classe i el joc que doni.

És important, al nostre parer, que les explicacions sobre el paper de la dona siguin cada vegada més profundes, pouant de les que s'hagin pogut fer a la ESO. Si els alumnes són els mateixos que han cursat les assignatures de Cultura Clàssica i de Llatí de quart de la ESO, i si el docent és el mateix, ja estaran familiaritzats amb la temàtica i cada vegada serà més fàcil anar més enllà, tot reactivant coneixements anteriors per tal de construir-ne de nous i fer un teixit prou potent que compleixi l'objectiu d'aquesta proposta didàctica: parlar de dones, a les assignatures de clàssiques, per fer visible el seu paper, per rescatar noms que sovint han estat oblidats i donar-los la importància que es mereixen. Parlar de les dones i fer-les visibles fa que els alumnes en prenguin consciència, els és una ajuda per valorar quin n'és el rol a l'actualitat i de quina manera ha canviat, i els fa pensar si realment la nostra societat garanteix a les dones tots els avenços socials que els hauria de garantir. Els alumnes revisen el passat i el valoren per tal de poder aplicar-ne les conclusions en el futur.

El tractament de la igualtat, emmarcat en la legislació vigent i tractat des de tots els enfocaments possibles –recerca, lectura, traducció, etc.–, permet no només d'acomplir part dels objectius curriculars de les diferents assignatures, sobretot a la ESO, sinó també d'enllaçar aquestes matèries amb els continguts de les altres, com ara el de Ciències Socials o el de Valors ètics i ciutadans, de tal manera que ajudarà els alumnes a crear, ampliar i enriquir un teixit de coneixement sobre la temàtica que, sortosament, evitarà que en un futur apliquem, com a societat, els errors comesos en el passat.

BIBLIOGRAFIA

- ALFARO GINER, C. i TÉBAR MEGÍAS, E. (eds.) (2005), *Protai Gynaikes: mujeres próximas al poder en la antigüedad*, València, Universitat de València.
- ANDERSSON, L. E. i WHITAKER, E. A. (1982), *NASA Catalogue of Lunar Nomenclature*, Washington, NASA.
- CAPELLÀ I SOLER, M. (2004), *Poetes gregues antigues*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- CANTUDO CANTERO, A. L. (2000), *La mujer en la antigüedad clásica. Unidad didáctica para Cultura Clásica II*, Motril, Consejería de Educación y Ciencia de la Junta de Andalucía / Centro de Profesorado de Motril [en línia]. Disponible a: <<http://culturaclasica.com/mujerantiguedad/mujer.htm>> [consulta: 5 gener 2020].
- DOMÍNGUEZ, A. (ed.) (2010), *Mujeres en la Antigüedad clásica: género, poder y conflicto*, Madrid, Sílex.
- FREEDMAN, E. B. (2002), *No Turning Back. The History of Feminism and the Future of Women*, Nova York, Ballantine Books.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2015), *Pla per a la igualtat de gènere en el sistema educatiu* [en línia]. Disponible a: <http://xtec.gencat.cat/web/.content/alfresco/d/d/workspace/SpacesStore/0052/639685da-0e9a-4aaaf-bf91-2785a5ba79bf/acord_govern_pla_igualtat.pdf> [consulta: 4 març 2020].
- GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, P. (2018), “La educación femenina en Roma: rompiendo tópicos”, dins *Investigación y género. Reflexiones desde la investigación para avanzar en igualdad. VII Congreso Universitario Internacional Investigación y Género (Sevilla, 28 y 29 de junio de 2018)*, Vázquez Bermúdez, I., Cala Carrillo, M. J., Guil Bozal, A., García Gil, C., Martínez Torres, R. i Flecha García, C. (coords.), Sevilla, Universidad de Sevilla, 297-310.
- GUILLÉN, J. (1977), *Vrbs Roma. Vida y costumbres de los romanos*, vol. I: *La vida privada*, Salamanca, Sígueme.
- MÉNAGE, G. (1690), *Historia mulierum philosopharum*, Lió, Anissonios, Poseul & Rigaud (trad. d’Otero Vidal, M. i introd. de Rius Gatell, R., *Historia de las mujeres filósofas*, Barcelona, Herder, 2009).
- ONU (1995), *Declaración y Plataforma de Acción de Beijing. Declaración política y documentos resultados de Beijing+5* [en línia]. Disponible a: <https://beijing20.unwomen.org/~media/headquarters/attachments/sections/csw/bpa_s_final_web.pdf> [consulta: 5 agost 2018].
- PITRA, J. B. (1882), *Analecta sanctae Hildegardis opera*, Monte Cassino, Typis Sacri Montis Casinensis.
- Proyecto Palladium. *La mujer en la Antigüedad clásica* [en línia]. Madrid: Ministerio de Educación, 2008. Disponible a: <http://recursos.cnice.mec.es/latingriego/Palladium/2_publico/esp161ca1.php> [consulta: 8 febrer 2019].
- ROTH, B. (2004), *Separate Roads to Feminism: Black, Chicana, and White Feminist Movements in America’s Second Wave*, Nova York, Cambridge University Press.
- SIEVEKING, W. (1972 [1929]), *Plutarchi Moralia*, vol. 3, Leipzig, Teubner.
- Suda On Line: Byzantine Lexicography* [en línia]. Lexington: University of Kentucky, 2020. Disponible a: <<http://cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-entries>> [consulta: 19 març 2020].
- TÉBAR MEGÍAS, E. (2005), “Mujeres guerreras en la mitología griega”, dins *Alfaro i Tébar 2005*: 51-70.
- TESCHENDORFF, C. (2005), “Mujer, familia y matrimonio en el Imperio Romano”, dins *Alfaro i Tébar 2005*: 117-134.
- WITZKE, S. S. (ed.) (2019), *Diotima* [en línia]. Disponible a: <<https://diotima-docta.femina.org>> [consulta: 4 març 2020].
- WOLF, J. C. (1739), *Mulierum Graecarum quae oratione prosa usae sunt. Fragmenta et elogia Graece et Latine*, Londres, Nourse (trad. de González Suárez, M., *Prosistas griegas: testimonios y fragmentos*, Oviedo, KRK, 2011).